

Verborgen plekken van de Sint Jan (5)

Het orgel

Ben Maas

Er is over het orgel van de Sint Jan al menig keer geschreven. De literatuuropgave¹ getuigt daarvan. Gregoire² is daarbij heel belangrijk, praktisch alle schrijvers ontleen de basisgegevens aan zijn werk. Omstreeks 1853 werd hem door orgelbouwer Joseph Merklin, die afkomstig was uit Oberhausen, maar zich in 1843 in Brussel had gevestigd, gevraagd een aantal instrumenten te beoordelen, waaronder dat van de Sint Jan in Roosendaal. Hij schrijft daarover onder meer het volgende: *'En principe l'orgue de Roosendaal, composé de 2 claviers, 32 registres, pédale séparée et 7 pédales de combinaison et d'accouplement (dont l'inauguration eut lieu le 21 décembre 1852), nous semblaît répondre à toutes les exigences de l'art du facteur'*³

Voor we dat belangrijke instrument bespreken gaan we eerst kort in op de geschiedenis en de werking van het orgel in het algemeen. Daarna komen de diverse orgels, die in de Sint Jan hebben gestaan, ter sprake. Vervolgens geven we een technische omschrijving en illustreren dat met foto's.

Tenslotte noemen we nog de organisten van de Sint Jan uit de negentiende en twintigste eeuw.

Geschiedenis

Vanuit Byzantium is in de achtste eeuw het orgel in Europa geïntroduceerd, waarbij de benodigde luchtdruk door waterdruk werd opgewekt. In de elfde eeuw verspreidden monniken de orgelbouw, in de vijftiende eeuw waren de meeste orgels voorzien van een blaasbalg voor de luchtdruk. In de zestiende eeuw werden systemen ontwikkeld om registers te kunnen kiezen en combineren. Nederland heeft zowel in het noorden als in het zuiden een bloeiende orgelbouwindustrie gekend. De ombouw van het orgel, de kas, is met veel vakmanschap door tal van schrijnwerkers en schilders, veelal in een monumentaal kunstwerk omgetoverd.

Werking

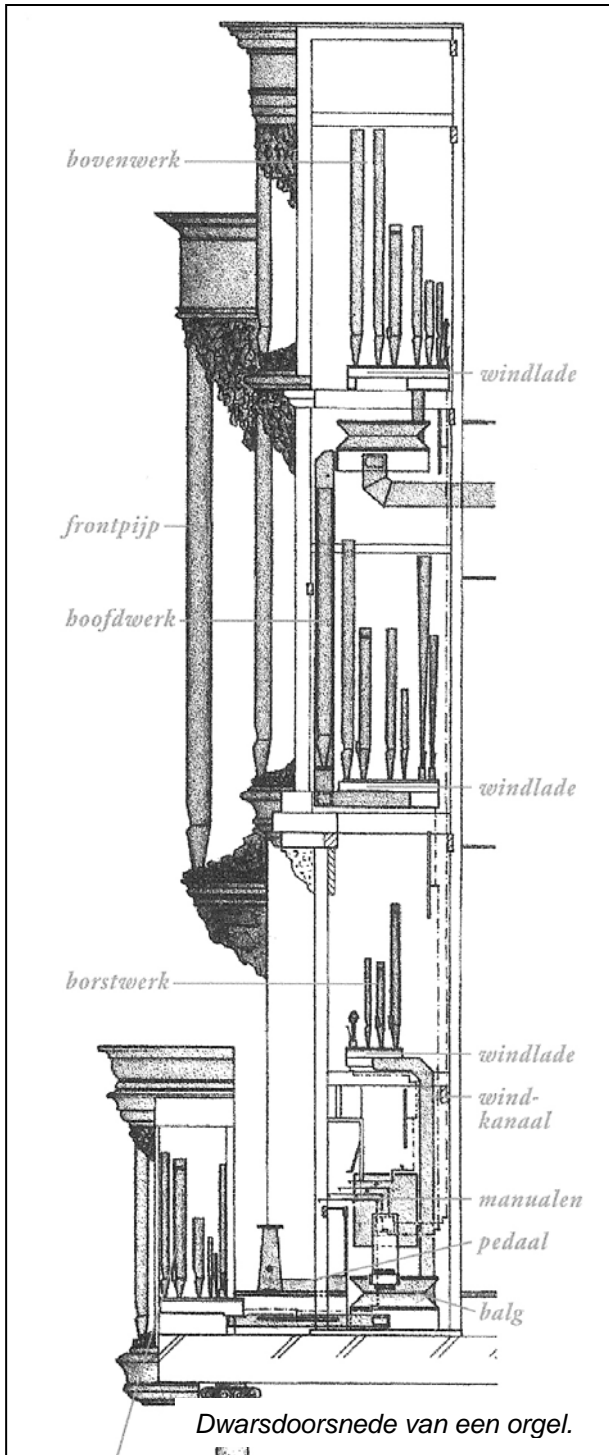
Een orgel is een blaasinstrument. Het brengt geluid voort door middel van pijpen, waardoor lucht wordt geblazen. Die lucht kan in de pijp komen na opening van een ventiel. Dat ventiel wordt in werking gezet door het indrukken van een toets op het klavier. De overbrenging kan mechanisch, pneumatisch of elektrisch geschieden. De meeste pijpen van het orgel zitten in de kas, ze staan op een langwerpige windlade, aan de onderzijde daarvan bevinden zich in een afgesloten ruimte (de ventielkast) de ventielen. In de ventielkast bevindt zich de lucht met verhoogde druk (ook wel wind genoemd) die door een blaasbalg of elektromotor wordt geleverd. Boven de ventielen bevinden zich evenveel vakjes (cancellen) als er toetsen zijn. Aan de bovenzijde van deze afgesloten cancellen bevinden zich de pijpen. De orgelpijp klinkt als door het geopende ventiel lucht in de pijp

komt. Men noemt dat het tot spreken komen. Op één cancel staan meerdere pijpen, die bij dezelfde toets horen, maar wel verschillende geluiden voortbrengen. Dat noemen we de registers. Op de windlade staan de pijpen van één toets in de breedte, die van één register in de lengte opgesteld. De organist kan de verschillende registers kiezen door een verschuifbare lat, de sleep, die tussen de pijp en de bovenafdichting van de cancel is

aangebracht, te bewegen door middel van het uittrekken van de registerknop. Dan pas kan de wind door gaten, die corresponderen met gaten in de bovenzijde van het cancelraam de orgelpijpen doen spreken. De mogelijkheid bestaat verschillende registers te openen en te combineren.

Naast een of meer klavieren met toetsen, de manualen, is er meestal ook een voetklavier of pedaal. Ieder klavier heeft een eigen windlade. Met betrekking tot de plaats

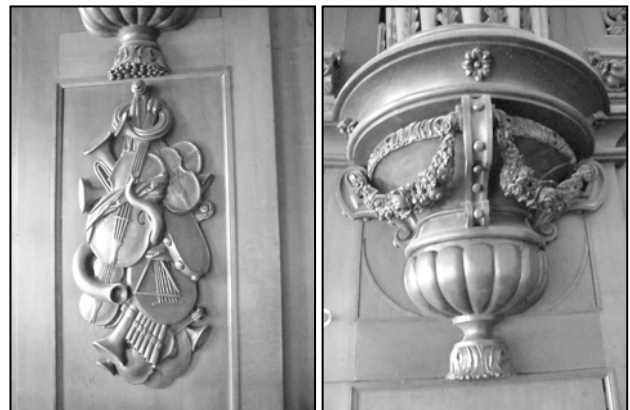

onderscheiden we een hoofdwerk (boven de organist), het bovenwerk (boven het hoofdwerk), het borstwerk (onder het hoofdwerk) en het rugwerk in een aparte kas achter de rug van de organist.

Geschiedenis van het orgel

De middeleeuwse kerk die verscheidene keren is afgebrand (in 1572, 1590 en 1600) heeft zeker al een orgel gekend. Toen in 1648 de protestanten de restanten van de kerk in gebruik namen is het orgel in veiligheid gebracht in de kerk te Steenpaal. Er kwam in de Sint Jan een door Jacobus Zeemans geleverd orgel, die in 1699 dit orgel overbracht naar de kerk in Etten. Daar is het nu nog steeds in bedrijf.⁴

Later zal het oorspronkelijke orgel waarschijnlijk zijn overgebracht naar de schuurkerk (op de plaats waar nu schouwburg De Kring staat), in een visitatieverslag van 1712 wordt melding gemaakt van een orgel in de schuurkerk. Volgens Gregoir⁵ (pag 198) heeft Pieter van Peteghem uit Gent in 1777

Houtsnijwerk door Van Deventer op de kas, links een paneel, rechts een console voor frontpijpen. Foto Ben Maas.

een orgel gebouwd of gerepareerd. Dat voldeed dertig jaar later blijkbaar niet meer: in 1810 werd door dezelfde firma een nieuw orgel geplaatst. Dat orgel verhuisde in 1839 naar de nieuwe Sint Jan. A. Derken uit Breda zorgde voor de overbrenging, hij maakte nieuwe tinnen frontpijpen en voerde diverse reparaties uit. Toch bleek dat het orgel de grote nieuwe ruimte niet kon vullen.

Wederom is een nieuw orgel besteld, ditmaal bij de firma M.M. Merklin & Schütze uit Brussel. De kosten bedroegen ongeveer tienduizend gulden. De Roosendaler M. van Eekelen schonk de kas, schrijnwerker Van

Deventer uit Brussel zorgde voor de versieringen.

Merklin & Schütze was in die tijd de beroemdste orgelfabrikant van Europa. In 1847 plaatsten zij een orgel op de nationale expositie in Brussel waarmee ze een verguld zilveren medaille wonnen. Overal in Europa werden door Merklin & Schütze orgels gebouwd. Daarom is het verwonderlijk dat Gregoir in het vervolg op het eerdere citaat schreef: *'Et à notre surprise, nous trouvant il y a quelques années en cette ville, l'organiste nous fit connaître, que l'instrument était dans un état complet de défection, même à ce point, que nous n' 'avons pu le toucher. Est ce la cause des matériaux peu solides, ou l'église est elle humide. Jusqu'ici cette question n'est pas encore élucidée'*.⁶

In het handschrift Broekhuysen, een verzameling orgelgegevens uit het midden van de negentiende eeuw, is te lezen dat het orgel door Merklin & Schütze 'geheel uiteengenomen en herbouwd werd, vermeerderd met stemmen en vrij pedaal'. Blijkbaar zijn dus van het oude orgel bruikbare delen verwerkt. Volgens F. Jaspers is het Van Peteghem orgel naar de abdij van Tongerlo verhuist en later naar de parochiekerk van Glabbeek. Het orgel had toen twee klavieren, met vrij pedaal, 32 registers en diverse koppels met mechanische tractuur. Het duurt tot 1899 tot het orgel weer ingrijpend wordt verbouwd. De Brusselse orgelmaker Pierre Schijven, die aan het begin van zijn loopbaan ook bij Merklin & Schütze werkzaam is geweest, verrichtte de zeer ingrijpende ombouw. De sleepladen werden vervangen door pneumatische membraan-laden. Van der Harst noemt dit systeem van mindere kwaliteit, 'waarbij de toonkwaliteit der intonatie minder fraai is en de aanslag lui en weinig exact'. Het kerkbestuur bood de vrijkomende onderdelen van het orgel te koop aan, die vonden hun weg naar Woerden. Uit deze gegevens valt af te leiden dat de blaasbalgen en het complete mechaniek werden verkocht. Schijven bracht wel de nieuwste snufjes aan op het gebied van speelhulpen.

Uit een artikel in HET ORGEL vernemen we dat op 13 juli 1899 maar liefst vier organisten dit nieuwe instrument inhuldigden met een ruim twee uur durend programma.

Het pneumatische systeem vertoonde al vlug vele nadelen, het werd technisch onbetrouwbaar. Daarom werd het orgel van de Sint Jan

voorzien van de nieuwste vinding, een combinatie van pneumatiek met zwakstroomtechniek. De elektrificatie leidde er ook toe dat de blaasbalgen buiten gebruik werden gesteld. De firma Adan plaatste in 1928 een elektromotor. Voor de orgeltrappers kwam hiermee een einde aan hun werk. In de toren van de Sint Jan zijn nog steeds de twee reusachtige blaasbalgen aanwezig.

In 1943 inspecteert Flor Peeters⁷ het orgel. Pastoor Romme richt zich tot de firma Vermeulen in Alkmaar voor een restauratie en verbouwing van het orgel volgens de aanwijzingen van de professor. Vermeulen geeft aan een en ander voor achttienduizend gulden te kunnen realiseren. Het orgel wordt omgebouwd en uitgebreid. Naast de

Links de in 1928 geplaatste elektromotor, rechts een deel van de blaasbalgen in de toren van de Sint Jan. Foto Ben Maas

De drie manualen en het pedaal van het orgel, zoals die in 1949 door Vermeulen zijn geleverd. Foto Ben Maas

negentiende-eeuwse kast wordt een nieuwe kast gebouwd, die bij de algehele restauratie van de kerk in de jaren zestig wit werd geschilderd. De grote baspijpen werden naar achteren verplaatst. Er kwam een derde manuaal en het aantal stemmen is uitgebreid tot 47. De klavieren kregen 61 tonen, het pedaal 32. Veel koppelingen completeerden

het orgel. Op 22 mei 1949 verrichten Flor Peeters en organist Kees Stolwijk de inauguratie.

De volgende onderhoudsbeurt geschiedde in 1962, wederom door Vermeulen en op adviezen van Flor Peeters. Jan Koenraad speelde het orgel in op 9 juni 1963. In 1970 volgt een revisie onder advies van dr. P.J. de Bruyn, adviseur van de R.K. Orgelraad. Er is een bedrag mee gemoeid van vijftigduizend

Een aantal pijpen in de orgelkas. Boven de baspijpen, die zelfs gebogen zijn. Onder links een bovenaanzicht en rechtsonder een kijkje op een klein aantal van de ruim 500 pijpen die het orgel telt. Foto's Ben Maas.

gulden. Omdat de parochie dat geld niet bezit wordt in 1974 aan de gemeente het voorstel gedaan het orgel over te nemen. Het college beslist negatief en een lange rij van nieuwe offertes, die steeds hoger worden, is het gevolg. In 1979 moeten 52 membranen vernieuwd worden, de totale revisie kost dan al drie ton.

In 1982 richt een daartoe opgericht orgelcomité, waarin onder meer de heren Vermunt, Koenraad en Verkouteren zitting hadden, zich tot de bevolking om de laatste honderduizend gulden bij elkaar te krijgen. In 1981 was de firma Vermeulen, ditmaal uit Weert, al begonnen met de restauratie. Het Ministerie van Cultuur achtte het orgel geen subsidie waardig, omdat er te weinig historische onderdelen zouden zijn. Het geld kwam – zij het met moeite – bij elkaar. Jan Koenraad kon zijn orgel weer bespelen met Pinksteren 1982.

In de volgende jaren is het orgel regelmatig onderhouden. Er zijn o.a. automatische luchtbevochtigers geïnstalleerd die zorgen voor de juiste luchtvochtigheid in de orgelkas.

Op 8 maart 2003 werd het gebouw van de Sint Jan voor de laatste keer als kerk gebruikt. De daaropvolgende leegstand heeft het orgel geen goed gedaan. Gelukkig is de kerk wel steeds enigszins verwarmd gebleven, zodat de vorst geen grote schade kon berokkenen. Na de overdracht van de kerk aan het Monumenten Fonds Brabant op 19 mei 2005 is deze stichting verantwoordelijk voor het onderhoud.

In 2006 is bij de verbouwing van de kerk tot de nieuwe cultuurtempel helaas een groot deel van de prachtige akoestiek van de kerk verloren gegaan. Maar het orgel staat er nog steeds en wordt ook nog regelmatig bespeeld. Wat de toekomst brengen zal is onbekend, maar we hopen dat de Stichting Sint Jan cultuur dit unieke instrument een zeer goed hart zal toedragen.

De organisten

De eerste organist die met naam bekend is werkte in de laatste helft van de achttiende en het eerste kwart van de negentiende eeuw., dat was dus nog in de schuurkerk. Zijn naam is Petrus Aertgeerts, geboren in 1875 in Duffel (België) en op 10 oktober 1824 gestorven in Roosendaal. Zijn opvolger, Cornelis Maas, bespeelde het orgel slechts drie jaar. Hij stierf namelijk al in 1827. Enkele jaren later is hij

opgevolgd door Antonius Somers, die op 2 maart 1799 geboren is in Oirschot. Hij was niet alleen organist, maar ook dirigent van het koor. Op 2 november 1887 is hij in de leeftijd van 89 jaar overleden. De laatste jaren was hij al vervangen door zijn zoon, Alois(ius Cornelis Adan) Somers, (* 19 april 1837, † 6 juni 1921) die op het koninklijk conservatorium in Brussel zijn opleiding kreeg. Hij kreeg assistentie van vader en zoon Tierolff en leidde zijn neef Adrianus (Petrus Henricus) Somers, (* 14 november 1879 † 31 mei 1944)⁸ mede op tot organist. Janus volgde lessen aan het conservatorium van Antwerpen.

In 1945 werd Kees Stolwijk benoemd. Kees was op 30 april 1918 als helft van een tweeling in Woerden geboren. Al op dertienjarige leeftijd werd hij benoemd tot organist in de R.K. kerk aldaar. Hij kreeg o.a. les van Jan Nieland, Jaap Callenbach en Hendrik Andriessen, de directeur van het Utrechtse Conservatorium. Na zijn huwelijk in 1942 met Corrie van den Bosch vestigde hij zich in Roosendaal. In 1950 werd hij benoemd tot directeur van de muziekschool, een functie die hij tot 1957 vervulde. Daarnaast had hij koren in Roosendaal, Breda en den Bosch. Hij ruilde in 1954 zijn werk als organist/dirigent in voor een baan bij het Rotterdamse conservatorium. Hij dirigeerde daarnaast steeds meer koren en ook de koorklas van het conservatorium. In 1969 werd hij algemeen directeur tot 1983. Hij heeft maar kort van zijn pensioen mogen genieten, op 24 september 1985 overleed hij in Toscane, waar hij ook is begraven.

Zijn opvolger, zowel als directeur van de muziekschool als als organist en dirigent voor de Sint Jan werd Jan Koenraad, die op 6 januari 1927 in Rijen was geboren. Als zestienjarige bespeelde hij het orgel in zijn geboorteplaats. Hij volgde lessen in Tilburg en Den Haag en in Antwerpen bij Flor Peeters. Tot 1967 was hij tevens dirigent van het Oratoriumkoor in Roosendaal. Het muzikale leven in de jaren zestig tot negentig van de vorige eeuw was ondenkbaar zonder Jan Koenraad. Hij nam op 5 januari 1996, na 42 dienstjaren, afscheid.

Katrien Koeyvoets werd in 1996 de eerste organiste van de Sint Jan. Zij genoot haar opleiding aan het Brabants Conservatorium in Tilburg. In 2003 verhuisde zij met de parochie mee naar de Paterskerk.

¹ Voor dit artikel is gebruik gemaakt van:
E.G.J. Gregoir, *Historique de la facture et des facteurs d'orgues*, Anvers 1865, Amsterdam 1972;
Jan Jongepier, *Toegang tot het orgel*, Utrecht 1998;
Frans Jespers; *Repertorium van orgels en orgelmakers in Noord Brabant tot omstreeks 1900*, Den Bosch, 1983;
J. Derikx, *Sprokkelingen deel V en VI*, Roosendaal 1939;
Frans Jespers, *Brabants Orgelbezit*, 's-Hertogenbosch 1975;
F. Peeters en Maarten Albert Vente, *De orgelkunst in de Nederlanden, van de 16de tot de 18de eeuw*, Amerongen, 1984 (Uit dit boek zijn de doorsnede-illustraties met toestemming overgenomen);
Info restauratie en beheer Rijksdienst voor de monumentenzorg, nr 38; *Historische orgels in Nederland*, Zeist 2004;
Hans van der Harst, rapport betreffende het orgel in de Sint Janskerk te Roosendaal, 1970;
Archief 242 Parochie St. Jan de Doper, 1525 – 1996, nummer 724;
Henk Pullens en Mieke Spekman, *de St. Jan, Het orgel en zijn koor, Een terugblik bij een afscheid*, Roosendaal 2003.

² Edouard-Georges-Jacques Gregoir (*Turnhout 1 november 1822 † Wijnegem 28 juni 1890) was van oorsprong muziekdocent en pianist, na een opleiding in België en Duitsland. Vanaf ongeveer 1850 legt hij zich vooral toe op journalistiek en in die functie schreef hij dan ook dit standaardwerk.

³ Vertaling: In hoofdzaak leek ons het orgel van Roosendaal, samengesteld uit twee klavieren, 32 registers, gescheiden pedaal en 7 combinatie en begeleidingspedalen (waarvan de inwijding op 21 december 1852 plaatsvond) te beantwoorden aan alle eisen van de orgelbouwkunst.

⁴ Zie L. Merkelbach van Enkhuizen, *Oude Orgels in Etten en in Leur*, Jaarboek De Ghulden Roos 15 (1955) bladzijde 61-66.

⁵ Zie Gregoir, bladzijde 198.

⁶ Vertaling: en tot onze verbazing liet de organist ons enkele jaren geleden, toen we ons in die stad bevonden, weten dat het instrument in een totale staat van verval bevond, zelfs zo dat we het niet konden bespelen. Is dit veroorzaakt door minder goede materialen of is de kerk vochtig? Tot nu toe is deze vraag nog niet opgehelderd.

⁷ Flor Peeters (* 4 juli 1903, † 4 juli 1986) was een Belgisch componist, organist en leraar. Hij studeerde in Mechelen, waar hij zijn leven lang organist is geweest in de kathedraal.

⁸ Bij een bombardement op Roosendaal kwam Janus Somers, die woonde aan de Domineestraat jammerlijk om. Zie ook de herinneringen van Jack van Poll op bladzijde ... in dit tijdschrift)